

KRIZA I SVAKODNEVNI ŽIVOT – NA PRIMERU BEOGRADA

MIRJANA PROŠIĆ-DVORNIĆ
Filozofski fakultet
11000 Beograd
Čika Ljubina 18-20

UDK 330.3:39⁷²
Izvorni znanstveni članak
Primljeno 10.IX.1990.
Prihvaćeno 19.XII.1990.

Kriza u jugoslavenskom društvu, čije su začetke zvanične vlasti konstatovale i na njih upozoravale već od ranih 60-ih godina, poprima početkom devete decenije XX veka dramatične oblike i karakter globalnog ili »totalnog društvenog fenomena«, ispoljavajući se sve očiglednije i intenzivnije u svim aspektima života – društvenim, ekonomskim, upravnim, političkim, ideološkim, nacionalnim. Postajalo je evidentno da nije u pitanju neka posebna, prolazna ili iterativna kriza, funkcionalni poremećaj čijim se rešavanjem obezbeđuje opstanak i reprodukcija postojećeg sistema, već da se radi o krizi temeljnih vrednosti i postulata na kojima počiva društvo i koja nužno dovodi do raščlanjivanja dotadašnjeg ustrojstva, prestukturiranja i stvaranja novih osnova i drugačijeg trenda razvoja. Procesi koji se odvijaju u takvim izrazito tranzitivnim periodima, punim kontradiktornosti i konfliktnih situacija, neminovno ostavljaju dubok trag na svakodnevni život svakog pojedinca, na njegov način mišljenja i ponašanja. Subjektivne percepcije krize i pokušaji njenog ublažavanja ili prevazilaženja kod pojedinih kategorija beogradskog stanovništva koje zauzimaju različite pozicije u društveno-ekonomskom sistemu predmet su razmatranja u ovom radu.

Savremeno jugoslovensko društvo se od samih početaka, nakon pobeđe u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, stalno suočavalo sa mnogobrojnim teškoćama i potrebom vođenja kontinuirane borbe i u mirnodopskim vremenima za uspostavljanje novog poretka na proklamovanim principima egalitarnosti, za legitimizaciju novih oblika vlasti, obnovu, izgradnju i modernizaciju zemlje prema (specifičnom) socijalističkom modelu. Isto tako, stalna je potreba bila i »obračunavanje« s preživelim ostacima reakcionarne i konzervativne prošlosti i upliva stranih sila koje su pretile da naruše započeti put razvoja jedinstvene, složne, homogene zajednice bratskih naroda ka bogatom, pravičnom i stabilnom društvenom sistemu jednakih pojedinaca koje samim sobom upravlja uvažavajući potrebe i želje svih svojih članova.

Međutim, ubrzo nakon početnog zanosa i prvih petogodišnjih planova »udarničke obnove i izgradnje« koji su, statistički gledano, zaista postigli značajne rezultate (elektrifikacija, industrijalizacija, urbanizacija, izgradnja saobraćajnih mreža, opismenjavanje itd.), pokazalo se, već krajem 50-ih i posebno početkom 60-ih godina da se »novo društvo« ne razvija jednolinijski, prema sve savršenijim oblicima, nego da se, naprotiv, stvaraju i mnogobrojni novi problemi generisani u samom sistemu i novim uslovima. Među tim novim problemima sve izrazitije počinju da se ispoljavaju: raskorak između proklamovanih vrednosti i deformisanih oblika realizovanih u praksi; polovičnost preduzimanih mera i rešenja (npr. privrednog sistema) koji otvaraju prostor protivurečnim procesima; neefikasnost samoupravnih organa i, nasuprot tome, konzervativizam etatističko-birokratskih snaga i formalnih i neformalnih grupa koje kočje neposrednu demokratizaciju; politička kriza i ekonomska stagnacija, porast stope nezaposlenosti (i pored otvaranja granica za

odlazak viška radne snage u inostranstvo); sve izrazitije socio-ekonomsko raslojavanje i to ne na osnovu radnih rezultata, nego najčešće zbog korišćenjem konjunktura nejednakih uslova rada, različitih zloupotreba društvene imovine ili položaja; pojava nacionalizama, najviše ispoljenih u ekonomskoj i kulturnoj sferi, partikularnih interesa i nagoveštaja autarhičnog zatvaranja u republičke i opštinske granice na račun interesa celokupne zajednice i nužnosti stvaranja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, itd. (Petranović, 1974:629-630,638)

Sve to izazivalo je nezadovoljstvo građana koje se najviše, sve do pre kraj 80-ih godina, s izuzetkom uzavrelog juna 1968. godine, ispoljavalo njihovom pasivizacijom u političkom i uopšte javnom društvenom životu, čak i u partijskim organizacijama, i u vidu traženja alternativnih rešenja, mimo zvaničnog sistema. To je nalagalo tadašnjoj totalitarnoj vlasti da preduzima različite akcije za suzbijanje »iskrivljavanja ideja« ili da legalizuje pojave koje više nisu mogle da idu retrogradnim tokom: u odlukama kongresa i plenuma CK SKJ, u vidu privrednih reformi i novih ustava. Promene koje su usledile imale su za cilj održavanje ili reprodukciju postojećeg sistema uz nužna prilagodavanja unutrašnjim i spoljašnjim transformacijama nastalim u toku njegove evolucije.

Prema »negativnim pojavama i kretanjama« postupalo se na sličan način i tokom 80-ih godina, ali su se, skor već na samom početku decade, pojavile indicije koje su nedvosmisleno ukazivale da kriza jugoslovenskog društva (ili društava) nije neka posebna (politička, ekonomska, ideološka, moralna i sl., mada se ona doista prvo ispoljila u ekonomskoj sferi), prolazna, periodična ili ciklična pojava, imanentna sistemu čije će razrešenje rezultirati njegovom daljom i uspešnom modifikacijom. Naprotiv, kako se decenija približavala svom kraju, postajalo je sve očiglednije da je u pitanju opšta kriza¹ koja zadire u same temelje globalnog društva, odnosno u sistem ideja i vrednosti koje ga određuje, a koja se istovremeno ispoljavala u vidu posebnih, ali strukturalno povezanih poremećaja kao što su kriza ekonomije, legitimiteta vlasti, identiteta (nacionalnog, političkog i društvenog), ravnoteže i integriteta zajednice. Govoreći Mosovom terminologijom, radilo se o krizi kao »totalnoj društvenoj činjenici«. (upor. Riker, 1987: 34,43-49) To je onaj trenutak istorije u kome dotadašnji način mišljenja i ponašanja, karakteristični za jedan sistem, počinju da se razbijaju i raščlanjuju. Pošto je dosegao svoje, bilo unutrašnje, bilo spoljašnje granice, on počinje da slabi i gubi važnost i sposobnosti reprodukcije, sve dok mnogi njegovi elementi, spontano ili prisilno, ne budu eliminisani, otvarajući tako prostor za nastanak jednog drugačijeg ustrojstva. Promena sistema pripada kategoriji »tranzitivnih procesa« u kojima se staro zamenjuje novim, ali ne prostim supstutisanjem već kroz žestoku borbu suprotnih ideja, vrednosti, interesa, u atmosferi ispunjenoj anksioznošću, tenzijama i konfliktima (Godelier, 1987: 265 i d). Zbog toga se takve promene, kao vrsta »društvenih drama« ili »javnih kriza« mogu označiti i kao liminalna faza jer je to prag između manje ili više stabilnih perioda društvenih procesa. Ali, potrebno je istaći, »to nije sveta liminalnost, izdvojena tabuima i pomerena iz središta javnog života. Naprotiv, ona pretnju koju sobom nosi uvodi u centar zbivanja i primorava predstavnike reda da se uhvate u koštac s njom. Ona se ne može ni zanemariti ni prenebregnuti« (Turner, 1974:39)

Svaka objektivna kriza postaje stvarana za članove društva tek kada se pretvori u subjektivni doživljaj, kada oni sami počnu da procenjuju neku situaciju kao kritičnu, kada postanu svesni vanrednog stanja u kome više nemaju osećaj čvrstog uporišta, sigurnosti i izvesnosti, kada su primorani da trpe posledice krize u svom svakodnevnom iskustvu, kada se povećava rastojanje između »horizonta očekivanja i prostora iskustva« (upor. Riker, 1987: 48–49), odnosno kada se »kriza po sebi« transformiše u »krizu za sebe«.

Takvo neposredno sučeljavanje sa krizom društveno–ekonomskog sistema najširi slojevi jugoslovenskog stanovništva iskusili su, kao što je rečeno, tokom 80-ih godina. U to vreme, dodatno opterećeno strepnjom pred pitanjem »šta posle Tita?«, ni zvanične vlasti, koje su do tada optimistički uveravale narod da je naše društvo, usprkos brojnim teškoćama, zastojsima i ograničenjima, ipak stabilno i u stalnom, mada često nedovoljno brzom usponu, nisu više krile činjenicu da je došao trenutak za suočavanje sa surovom realnošću, pre svega u domenu ekonomije². Otkriveno je da blagostanje koje je vladalo tokom »zlatnih sedamdesetih« nije bilo posledica stvarnog i svestranog razvoja društva već življenja na račun inostranih kredita. Rezultat toga bila je prezaduženost zemlje. Umesto na proširivanje reprodukcije i druge unosne investicije, novac je trošen na »kupovinu standarda« što je privredu, koja je jedino mogla da zemlju »izvuče« iz dugova i tako očuva njenu samostalnost, učinilo nedovoljno produktivnom. Kad se uzme u obzir i njena opterećenost nizom »subjektivnih teškoća« (nerad, nered, nedisciplina, unutrašnje deobe, otuđeni centri moći), jasno je da je bilo neophodno učiniti »oštar zaokret u ponašanju«, doneti »dugoročne programe ekonomske stabilizacije« i posebne »pakete mera« za hitno dejstvovanje, sprovesti »opštu mobilizaciju svih raspoloživih snaga za borbu protiv stagnacije, inflacije, devalvacije...«, odricati se »sebičnih pojedinačnih interesa u ime viših ciljeva«, itd³.

Poznata je činjenica da su se istočno–evropske socijalističke zemlje, sa svojim ekonomijama sa centralizovanim planiranjem, trudile da, dokle god je to bilo moguće, iz političkih razloga, iz potreba očuvanja sistema, odnosa moći, kao i kreditne sposobnosti, uredno otplaćuju dospеле rate i kamate kredita dobijenih od Zapada. Isto tako je poznato da je solventnost obezbeđavana, u krajnjoj instanci, na račun standarda širokih masa stanovništva. Suočene s jedne strane s ekonomskim pritiscima, a s druge strane, s aspiracijama održavanja političkog status quo–a, jugoslovenske vlasti su pribegle sličnom rešenju. Da bi se obezbedio »pristanak« stanovništva na saradnju, očuvala vera u efikasnost vlasti i eliminisale eventualne negativne reakcije i panika, ali i da bi se prikrili pravi uzroci, dubina i opseg kriza, implantirana je uspešno, uz pomoć mass media, tih moćnih sredstava za formiranje »ispravnog« i inisonog načina mišljenja u autoritarnim režimima, jedna drugačija, ideologizirana ali logički koherentna i prihvatljiva priča. Ta mitska priča, stvorena da razreši mnoge kontradiktornosti između proklamovanog i stvarnog, da ih učini shvatljivim i podnošljivim, ponudila je novo, prestrukturirano tumačenje realnosti iz koga je potisnuto sve neželjeno, a u prvi plan istaknuto sve ono što usmerava misli i dejstvovanje u željenom pravcu.

U mitskoj eksplikativnoj šemi kriza (konkretno inflacija) označava se kao haotični, izokrenuti svet društva pogođenog Zlom (simbolički identifikovanog s kobnim vođama, bolešću, zlom ženom, neukroćenom životinjom, kosmičkim zlom, neprijateljem – unutrašnjim i spoljašnjim⁴) koje se javlja u vidu zaslužene kazne za ranije počinjene grehe (neracionalna potrošnja, nerad, letargičnost) koju zajednica mora da ispašta da bi doživela katarzu (vraćanje pravim vrednostima, restauracija Dobrog) i pobedom izvojevanom sopstvenim snagama (simboličke opozicije: brana, zdravlje, muškarac ratnik, ukroćena životinja, kosmičko dobro, branitelj) omogućila sebi povratak (»stabilizaciju«) u stanje uredenosti (kosmos) (Žanić, 1987).

Taj složeni proces, iskazan strukturom obreda prelaza, mogao bi se predstaviti na sledeći način:

POČETNO (STABILNO) STANJE
 PERIOD (PRIVIDNOG) USPONA
 I (LAŽNOG) IZOBILJA
 (uredenost sistema)

ZAVRŠNO STABILNO STANJE:
 PERIOD STVARNOG USPONA I
 ZASLUŽENOG IZOBILJA
 (preuredenost sistema)

→ DISKONTINUITET S PRETHODNIM STANJEM:
 LIMINALNA FAZA KRIZE, IZOKRENUTI SVET,
 ISKUSTVO ZAJEDNIŠTVA

pokora
 odricanje
 patnja
 (askeza)

o č i š ć e n j e

obnova vrednosti
 borba
 pobeda
 (angažman)

(ideološko prikrivanje haosa)
 (kompenzacija stvarnosti, nametnuta prividna stabilnost)

Prema tome, ideologija ima presudnu ulogu u održavanju stabilnosti i u kritičnim fazama razvoja društva (druga i treća faza društvene drame V. Turnera) tako što partikularne interese jednog segmenta (vladajuće elite) predstavlja kao univerzalne, što negira postojanje kontradiktornosti, ili bar zamagljuje njihovo pravo izvoriste i što pokušava da postojeći sistem prikaže nezamenjivim (v. Giddens, 1979:193–195), a stanje krize učini temporalnim, jer je za njeno otklanjanje uvek potrebno hitno dejstsvovanje. Sem toga, u vreme krize, ona ima i važan psihološki zadatak, da slikom prividne kontrole nad situacijom otkloni ili ublaži, osećanje

neizvesnosti i strepnje pred nepoznatim, da pokuša da apelom na zajedništvo nadjača uticaj dezintegrativnih sila.

Analiza obreda prelaza jugoslovenske krize nesumnjivo zahteva veoma mnogo ozbiljnog i temeljnog rada, istraživanja mnogobrojnih i viševrsnih izvora i daleko više prostora da bi se došlo do valjanijih rezultata. Činjenica da je posleratno jugoslovensko društvo, u čijem razvoju svakako treba tražiti uzroke sadašnje (dugotrajne) krize, s etnološkog stanovišta (a i drugih, pogotovu onih oslobođenih ideoloških pritisaka i obzira) sasvim fragmentarno proučavano, pa prema tome i nedovoljno pozanto, kao i to da kriza i dalje traje i eskalira, predstavljaju dodatne teškoće u pokušaju te vrste. Stoga, bez ikakvih pretenzija za uopštavanjem i izvođenjem dubljih analiza, u daljem tekstu slede opisi crtica iz beogradskog života tokom protekle decenije, načina na koje se kriza (pre svega ekonomska) reflektovala i uticala na prestrukturiranje svakodnevnog iskustva, mišljenja i ponašanja njegovog stanovništva. U nekoj vrsti »hronologije krizne svakodnevnice« koja sledi, nastojacu da pokažem i koliko su oni bili u saglasju, a koliko kontradiktorni ponudenom (i nametanom) ideološkom obrascu.

* * *

Potreba za odricanjem od lažnog standarda, trošenja nezarađenog, i »stezanje kaiša« ubrzo je postala »leitmotiv« svakodnevice. To se manifestovalo realnim padom ličnih dohodaka, stalnim povećanjem cena robe i usluga (pod izgovorom nerealnih i disparitetnih cena) i, usled neophodnosti izvoza domaćih proizvoda i krajnjeg ograničenja uvoza radi očuvanja spoljne likvidnosti zemlje, velikim nestašicama i rigoroznom restrukcijom potrošnje. Prvi i najjači udar koji je jasno označio prekretnicu u dotadašnjem načinu ponašanja i početak doba »izokrenute stvarnosti« bilo je uvođenje restrikcije korištenja energetske izvora – benzina i drugih naftnih derivata i električne energije – sa čime su potrošači počeli da se susreću od kraja 1979. godine. Novo pravilo bitno je uticalo na prestrukturiranje dnevnih navika.

Ograničenja korišćenja benzina počela su pretnjom velikih i dugotrajnih nestašica. Prva mera preduzeta već krajem 1979. godine, koja je trebalo da deluje »vaspitno« na vozače i da ih navikne na racionalno ponašanje, bila je uvođenje takozvanog par-nepar sistema. Naime, svaki vlasnik imao je pravo korišćenja svog privatnog automobila svakog drugog dana. To se kontrolisalo tako što je saobraćajna milicija dobivala ovlašćenja da kažnjava i isključuje iz saobraćaja svako vozilo čiji se registarski broj završavao parnim brojem ukoliko se našlo u pokretu u danu određenom za slobodnu cirkulaciju automobila s neparnim brojem, i obrnuto. Ukidanje ove mere pokazalo je da je imala slabe »didaktičke efekte«. Potražnja za benzinom bila je i dalje velika, a nestašice sve češća pojava zbog čega su uporni i nervozni vozači na prvi znak o prispelim novim količinama, ili o predstojećem ponovnim znatnim poskupljenjima (jedan od ciljeva povećanja cena takođe je bio pokušaj smanjenja potrošnje) formirali beskrajno dugačke redove pred benzinskim pumpama zajedno s kupcima lož-ulja. Da bi se ponovo uveo kakav-takav red u haotično stanje na tržištu i regulisala potrošnja, pribeglo se novim solucijama. Krajem 1982. godine uvedeni su bonovi za benzin, koje je izdavao Savezni sekretarijat za tržište i opšte privredne poslove. Distribuirali su ih po mesnim

zajednicama, tromesečno, organi milicije, uz obaveznu proveru vlasništva nad vozilom i identitetom vlasnika. Na svakom bonu koji je davao pravo kupovine benzina, bila je označena količina u litrima (5,10,20), kao i mesec na koje se to pravo odnosilo. Pri kupovini su se mogli koristiti bonovi iz prethodnih meseci jer je to značilo da štedljivi vozač nije potrošio svoje sledovanje, ali nikako unapred da ne bi došlo do novih poremećaja na tržištu. Bonovi su bili štampani zaključno sa decembrom 1984. godine, ali su stavljeni nešto ranije van snage.

Ako se i ne ulazi u ocenu racionalnosti i efikasnosti ovakvih mera radi »svođenja potrošnje na razumnu meru« (!?), jasno je da je jedna od nesumnjivih posledica drastičnih intervencija vlade, koja se mogla predvideti, bilo spontano i masovno okretanje »alternativnim« oblicima regulisanja odnosa između ponude i potražnje, koji su, naravno, bili kontraproductivni. Ljudi su te mere doživljavali kao ograničenje kretanja i gledali su na svaki način da »doskoče« propisima. U vreme »par-nepar« sistema potrošnja nije mogla biti bitno smanjena jer se tada, u jednom danu kolima obavljalo sve ono što bi se inače rasporedilo na dva, rodaci i prijatelji su delili automobil s ispravnim brojem za dati dan, ili se jednostavno, ako je postojala mogućnost, u »pogrešnom« danu više koristio službeni automobil. Ukoliko je porodica posedovala dva osobna vozila, nastojalo se da se, ukoliko su oba broja bila parna ili neparna, jedan od njih legalno zameni i tako obezbedi pravo na svakodnevnu vožnju. Tada se problem svodio samo na usklađivanje dnevnog rasporeda obaveza supružnika, na primer.

U periodu neredovnih isporuka benzina i stalnog porasta cena, bez dodatnih administrativnih restrikcija, potrošači su smatrali da kad već moraju da čekaju satima u redovima, imaju prava na kompenzaciju tako što će u datom trenutku nabaviti što veće količine rezervnog goriva (ukoliko su im to finansije dozvoljavale, ili uz pomoć pozajmice ili »malog poslovnog rizika«, kao što je izdavanje čeka bez "privremenog" pokrića), štedeći tako i vreme i novac. Mnoge beogradske terase i podrumi postali su tada potencijalna eksplozivna žarišta, a strogo se vodilo računa da se zalihe, koliko god je to bilo moguće, stalno dopunjavaju. U vreme potpune nestašice, dakle u uslovima pogodnim za funkcionisanje alternativnog tržišta, izvesne količine rezervi su se i prodavale po poslednjoj važećoj zvaničnoj ceni uvećanoj za određeni procenat, prema zakonu slobodnog tržišnog formiranja cena. Ponekad su, pak, ustupane u vidu pozajmice, pa čak i poklona osobama prema kojima je postojala obaveza reciprociteta ili za koje se procenjivalo da će moći da uzvrate ravnom merom, robom ili uslugom, kada to darodavcu bude potrebno.

Benzinski bonovi su takode razmenjivani, kupovani za određeni procenat cene litra koji je varirao od 10-35% zavisno od ponude i potražnje, ili »pozajmljivani« od kvota odobrenih za potrošnju službenih vozila preduzeća, nadležstava, i sl.

Situacija je bila još mnogo ozbiljnija sa snabdevanjem električnom energijom. Nekoliko uzastopnih godina u prvoj polovini decenije, potrošači su već od rane jeseni bili zastrašivani preko mass media da je zbog dugotrajnih sušnih perioda i slabog dotoka reka, nivo vode u akumulacionim jezerima tokom opao da je izvesno da će »snabdevanje električnom energijom biti znatno otežano« u vreme najveće potrošnje, tokom najhladnijih meseci i sezone grejanja. Iako je ta nestašica bila

predstavljena kao posledica elementarne nepogode, dakle delovanja »više sile« koju društvo ne može da kontroliše, a koja se tako nemilosrdno ustremila na zajednicu već pogodenu brojnim »zemaljskim« teškoćama, što je trebalo da izazove solidarnost i bezuslovni pristanak na odricanje, na štednju, jer »onostranom« se ne suprostavlja već mu se pokorava i žrtvuje, građani ipak nisu dobrovoljno izabrali da u ime »opšteg dobra« žive u hladnom i u mraku. Postalo je očigledno da su neophodna dodatana »ubeđivanja«. Prosta povećanja cena nisu bila dovoljno efikasna jer se potrošnja, uz odricanja na drugoj strani, nije bitno smanjila, a izazivala su već glasna i javna negodovanja. Usledile su stoga drastičnije, »tvrde« i »meke« metode.

Prvoj kategoriji pripadale su prinudne restrikcije sprovedene na dva načina: isključivanjem energije na nekoliko sati (tri, četiri, pet...) u različita doba dana, po strogo utvrđenom redosledu, tako da je jedna grupa potrošača, u određenom delu grada bez struje ostajala prvog dana u prepodnevnom, drugog u popodnevnom, trećeg u večernjim časovima, a zatim se ciklus ponavljao; određivanjem mesečne kvote kilovata, znatno umanjene u odnosu na prosečnu potrošnju prethodne godine i to one s isključenjima, koju ni jedno domaćinstvo nije smelo da prekorači pod pretnjom totalnog isključenja. U oba slučaja, pored toga što su to doista bila mučna iskustva i što je Elektro-distribucija očigledno, uz uštedu kilovata, potrošila velika novčana sredstva na usavršavanje tehnika isključivanja i obračunavanja, restrikcije su primoravale ljude da menjaju ritam svojih svakodnevničkih navika. Kuvanje, pranje, peglanje, lična higijena nusu se više mogli obaljati u uobičajeno vreme, već su prilagođavani ritmu isključivanja i to iz dana u dan. S druge strane, s obzirom na to da su se večernja /noćna isključenja najteže podnosila, rođačko-prijateljska solidarnost i ispomaganje dolazili su do punog izražaja. Naime, u večernjim satima prijatelji i rodaci iz »isključenih« delova grada okupljali su se u domovima onih u »osvetljenim reonima«. Pritom su se tešili da i nestašica ima svoje dobre strane jer ponovo podstiče intenzivno druženje i među onima koji su se, silom prilika, obuzeti svakodnevnim besmislenim jurnjavama već pomalo otuđili i zaboravili na prave vrednosti. Fiksne kvote, pak, pretvorile su domove u prave računске centre: proučavali su se tehnički podaci svih električnih aparata, izračunavala potrošnja na sat, sabirala, množila brojem dana u mesecu, pravila selekcija i izvodila komplikovana kombinatorika, a potom se svakodnevno kontrolisao strujomer.

»Mekim« metodama pripadali su suptilniji načini ubeđivanja. Televizija je u tome imala glavnu ulogu: skratila je dužinu trajanja svog programa, snimala je i emitovala spotove u kojima su poznate i popularne ličnosti (glumci, pevači, političari – jedan od njih čak je zamolio građane da kontrolišu štedljivost suseda i prijave, ako treba, njihovu neposlušnost) apelovale na štednju u pauzama između emisija, slikom i rečju (npr. »Da li ste isključili bojler?«) podsećala je gledaoce na njihovu dužnost.

No, nestašica energije nije bila i jedina muka građana. Problema je bilo i s nabavkom drugih, nasušnih artikala kao što su ulje, šećer, deterdžent za pranje rublja, kafa, lekovi, osnovni medicinski materijal... Zbog nestašica tih proizvoda (to su bili najdrastičniji primeri mada je spisak teško nabavljivih prehrambenih artikala ili sredstava za osnovnu higijenu bio znatno duži), na ulicama Beograda počele su da se događaju scene koje su podsećale na one u zemljama takozvanog realnog

socijalizma, a za koje se verovalo, iz perspektive »zlatnih 70-ih«, da se u Jugoslaviji, koja se od tih zemalja uvek bitno razlikovala bar po mogućnostima sticanja materijalnih dobara, nikada neće videti. Naime, i ovde su, sasvim neočekivano, i bez obzira na godišnje doba i vremenske prilike, pred samoposlugama i drugim prehrambenim i kolonijalnim prodavaonicama počeli da se stvaraju dugi redovi (radilo se, tačnije, o haotičnim gomilama) u kojima su ljudi mogli stajati satima očekujući dostavu nekog raritetnog proizvoda, često bez rezultata, jer roba iz nekog poznatog ili nepoznatog razloga nije bila na vreme isporučena.

Kretanje robe se, inače, pomno pratilo. Neko od ukućana, članova šire porodice ili iz kruga prijatelja bio je zadužen da redovno prati sve lokalne vesti, zvanične, u sredstvima javnog informisanja, kao i one nezvanične, iz poverljivih privatnih izvora, kako bi se na vreme saznalo kada i koja roba stiže u prodavaonice i blagovremeno pripremila strategija i organizovalo čekanje. Sa susedima koji su imali tu privilegiju da poznaju nekog od prodavaca koji bi im u poverenju saopštio željenu informaciju ili, pak, da sa prozora svog stana imaju »najlepši pogled na svetu«, na ulaz samoposluge, tako da su mogli da reaguju čim naslute da se formira red, postupalo se veoma ljubazno i predusretljivo u nadi da će zauzvrat dobiti pravovremeni znak za akciju. S obzirom na to da se »u jednom čekanju« najčešće mogla dobiti samo ograničena količina robe (200 gr kafe, dve boce ulja, jedna kutija deterdženta...), više ukućana bi stajalo u istom redu, ili bi jedan »dežurni« odlazio u više redova, ili u isti više puta. U panici zbog teško nabavljive robe stvaralo se što više zaliha za još teža vremena. Za većinu cena uopšte nije bila presudna, jedino je važno bilo izaći, mada umoran, izgažen i izgužvan iz okružja s ostalim kupcima, s pobedonosnim osmehom na licu i kupljenim proizvodom u ruci. Taj osvojeni »trofej« kao da je nadoknađivao sve izgubljeno vreme, muku, poniženje i duboko prikriveni bes da se zbog jedne tako obične stvari moralo toliko napatiti. Nabavke, doživljaji iz redova, uspesi ili neuspesi, bile su glavne teme razgovora i jedina preokupacija mnogih stanovnika, na radnom mestu, kod kuće, pri susretu s prijateljima.

U takvoj situaciji jedna, u suštini nepopularna mera kao što su bonovi za snabdevanje deficitarnim artiklima, koji su i ovog puta distribuirani preko mesnih zajednica, dočekana je s olakšanjem. Trebalo je da pomoću njih, kao i u distribuciji benzina, budu obezbeđeni jednaki uslovi i jednake količine za sve (talon sa po šest kupona, označenih brojevima, za sva četiri najteže nabavljiva proizvoda, za svakog člana domaćinstva, s utvrđenim ritmom trošenja).

Međutim, i tu su ubrzo »proradila« alternativna tržišta, fleksibilnija i efikasnija od društvenog sektora. Mada su u vreme otežanog snabdevanja uvedeni i različiti propisi koji su ograničavali uslove putovanja u inostranstvo (novčani depozit za privatna putovanja, ograničenje domaće i strane valute koja se smela preneti, kao i količina i vrednosti robe koja se mogla legalno uneti) radi sprečavanja odliva novca iz zemlje, krijumčarenja i ilegalne preprodaje deficitarnih artikala, kupovina »na crno«, posebno kafe, ipak se besprekorno odvijala, na zadovoljstvo i kupaca i prodavaca⁵.

»Dovrtljivi« ljudi pronašli su, naravno, i druge, legalne i polulegalne, načine za »snalaženje« na tržištu i nabavku robe mimo propisanih kvota ili redova, stvarajući

tako značajnu akumulaciju dobara, za sopstvenu sigurnost, kao oblik štednje (jer je cena pri svakoj novoj kupovini bila viša od prethodne), ali i kao investiciju u još jednu, daleko unosniju i dugoročniju vrstu dobiti. Naime, određeni povlašćeni pojedinci koji su, zahvaljujući svom položaju, vezama, pravovremenom informisanju, dostupnosti deficitarnim artiklima ili velikim materijalnim mogućnostima, bili u stanju da u uslovima krajnje ograničenih resursa kontrolišu i nabavku i raspodelu, sticali su i određenu moć. Raspolaganje viškom proizvoda omogućavalo im je da, u razmenu za usluge koje su činili drugima, i sami steknu pravo na reciprocitet, na očekivanja posrednog vraćanja duga kroz neku drugu vrstu usluge (pronalaženje »veza« ili neposredna pomoć za uspešno zadovoljavanje različitih potreba koje bi, inače, bez intervencija te vrste, bilo ili nemoguće zadovoljiti ili tek uz mnogo napora i vremena). To je samo potvrđivalo pripadnost ili omogućavalo ulazak u neke od neformiranih »krugova moći«, koji su se zasnivali uglavnom na postojećoj duboko ukorenjenoj i visoko vrednovanoj mreži odnosa askriptivnog (rodaci, zemljaci, plemenci, kumovi) i ličnog karaktera (poznanci, prijatelji, susedi). Takvi odnosi su u srpskom urbanom društvu, od vremena formiranja moderne države u XIX veku, pa do današnjih dana, uvek predstavljali alternativni oblik društvenog organizovanja. Ti zatvoreni interakcijski sistemi funkcionišu na principu solidarnosti i reciprociteta i interesima i potrebama svojih članova daju apsolutni prioritet, a često mogu biti suprotni ili se, pak, ostvaruju na račun drugih sličnih podsistema, kao i globalnog društva u celini (v. Simić, 1983). Pravila ponašanja stoga mogu biti sasvim različita unutar (solidarnost, reciprocitet) i izvan (antagonizam, neuzajamnost) grupe. Sasvim je razumljivo da će u periodima poremećenog funkcionisanja globalnog sistema, kao što je to, na primer, ekonomska kriza, oslanjanje na sopstvene snage i solidarnost unutar grupe (odlazak kod prijatelja koji imaju struju, zajedničko organizovanje nabavki, pozajmice), biti samo još jače izražen. Raste takođe i stepen korišćenja prednosti koje taj sistem pruža za obezbeđivanje što povoljnijeg i privilegovanijeg sopstvenog statusa, višeg standarda materijalne dobiti i, ne manje važno, sticanje osećanja sigurnosti i nadmenog uverenja u nedodirljivost i umešnost snalaženja u svakoj situaciji.

Izvesno je da je postojanje takve alternativne socijalne strukture, uvek alertne na prilagodavanja stalno novim uslovima, značajno doprinelo da, uprkos sve izrazitijoj repressiji sistema, prva polovina decenije protekne bez većih socijalnih nereda. Ona je zapravo, pružajući iluziju ljudima da kad već sistem manipuliše njima, i oni mogu manipulirati sistemom tako što će stalno pronalaziti nove načine da mu »doskoče«, predstavljalo sigurnosni ventil za nagomilane konflikte i tenzije. Pri tome se zaboravljalo da je sav prostor koji je ostajao za slobodno delovanje, angažman, postignuća, bio u suštini sveden na obezbeđivanje gole egzistencije ili na nešto impresivnije sticanje materijalnih dobara.

Sasvim je izvesno, takođe, da je postojanje tih istih neformalnih krugova značajno doprinelo snažnom društveno-ekonomskom raslojavanju beogradskog stanovništva. Jer, dok su jedni sticali drugi su se, imajući sve manje novca na raspolaganju, stalno odricali jedne po jedne blagodeti ranijih vremena: spokojnosti, izvesnosti, nade u »bolje sutra«, bioskopa, pozorišta, knjiga, čokolade, kupovine nove odeće, zimovanja, letovanja... Mit o jedinstvu zajednice i zajedništva svih u

kolektivnoj mđri ispaštanja, davno je počeo da se krnji. Njima je ostajalo samo nostalglično sećanje na prošlost i misli utehe: »Nek' je i ovako, samo da ne bude gore!«

I, tek što se snabdevanje na tržištu koliko-toliko stabilizovalo – pošto su u međuvremenu preživeli i strah od mogućne konaćne planetarne nuklearne katastrofe nakon ćernobilske havarije – potrošaće je doćekao novi izazov. Neman zvana inflacija, koja je već dugo prođdirala kućne budžete, počela je tako vratolomno da raste, da je ubrzo probila psihološku granicu rasta od 100%, da bi se 1989. godine njene vrednosti izražavale ćak ćetvorocifrenim brojevima. Takav porast inflacije koja je do kraja obezvređila ne samo novac i rad, već i sve druge vrednosti i norme po kojima se odvijao život u društvu rezultirao je totalnim gubitkom orijentacije, strahom, ćak panikom pred neizvesnošću koju donosi budućnost, a u socijalnom pogledu do tada verovatno najvećim raslojavanjem stanovništva.

No, ni inflacija, po mnogima jedno od najvećih zala modernog doba, ni strah od njenog ućinka, nisu paralizovala stanovnike Beograda (i svakako ne samo njih) niti izazvali njihovo pasivno predavanje sudbini. Naprotiv, primorale su ih na novu vrstu angađmana koji je stvarao novu iluziju da se i inflacija mođe pobediti, ili makar ublađiti. Razradeni su mnogobrojni sistemi za prividno povećavanje vrednosti novca. Na crnoj berzi kupovane su devize i do 30% posto skuplje od zvanićnog kursa, da bi se na njima, nakon sledeće preprodaje, već posle nekoliko nedelja i nekoliko devalvacija dobila znatno veća kolićina dinara od ulođene. Dinarska sredsta su se oroćavala na tridest, devedeset i više dana, uz naizgled vrlo privlaćne kamate, a posle isteka roka dobijala se suma uvećana za 100% i više. Na osnovu komplikovanih obraćuna glavnice, anticipirane inflacije i kamatnih stopa, odlućivalo se koliki će sse procenti raspoloživih novćanica u sledećem turnusu ulagati u devize, oroćavati i uplaćivati na već davno prezaduđene tekuće raćune. Tek, u bankama su uvek, posebno u protekle dve godine, bile isto tako velike guđve kao ranije na benzinskim pumpama i pred prodavaonicama. Sada su im mogli konkurisati jedino redovi pred kioscima Jugoslovenske lutrije, za uplatu loto-tiketa i drugih igara na sreću, što je takode jasno pokazivalo da niko više nije verovao u dobit putem rada.

Iako su cene nekontrolisano rasle iz dana u dan, vladala je prava potrošaćka groznica. Ko god je mogao, kupovao je i potrebno i nepotrebno u što većim kolićinama. Ma kako visoka, cena je izgledala sasvim prihvatljiva ako se otplaćivala u nekoliko rata, »na poćek« ili kupovalo na kreditnu karticu. Kao što novac nije imao vrednost, tako se i ćek vrlo lako izdavao mada je potrošać bio svestan da je taj ćek, kao i mnogi pre njega, bez pokrića. Ali srećnim sticajem okolnosti, u sistemu u kome ništa više nije funkcionisalo na normalan naćin, ćekovi su realizovani sa tolikim zakašnjenjem da je u međuvremenu već bila uplaćena razlika ili plata znatno veća od one »dobijene« prethodnog meseca. Ako povećanje plate nije usledilo samo po sebi, u to vreme se ono već moglo izdejtstvovati obustavom rada ili nekom slićnom pretnjom, a radi »mira u kući«, problem se ubrzo rešavao sveđim, tek odštampanim hartijama bez vrednosti, zvanim dinar. I tako se ciklus nastavljao u nedogled. Gubitnik je, naravno, uvek bio obićan, prosećan građanin, mada je za sebe verovao da je postao vešt finansijski i berzanski ekspert, mudar investsitor i potrošać.

I tada, iznenada, kada više niko nije verovao da je to moguće, bukvalno preko noći, inflacija je zaustavljena, cene i zarade su zamrznute, devizni kursevi stabilizovani, milijarde su pretvorene u hiljade, banke su postale ekspeditivne. Ponuđene su nove vrednosne orijentacije i opcije: preduzetništvo, ulaganje privatnog kapitala, profit, tržišna privreda, jednostavno uvođenje sasvim drugačijeg sistema od predašnjeg koji je, tokom dve poslednje kritične godine, doživeo potpuni krah, ne samo u Jugoslaviji već i u celoj Istočnoj Evropi.

Naizgled paradoksalno, zapravo tek tada se većina prosečnih građana suočila sa krizom u punom smislu reči. Naviknuta na dugogodišnju bespogovornu poslušnost autoritarnom sistemu koji joj je uvek objašnjavao kako da misli i kako da radi, zadovoljna svojim osnovnim socijalnim pravima, činjenicom da »niko ne može tako malo da je plati koliko ona može malo da radi«, bez ikakve odgovornosti i straha od otpuštanja zbog lošeg ili nedovoljnog rada, uverena da i ona sama ima dovoljno manevarskog prostora za manipulaciju u okviru sistema u svoju korist, ta masa stanovništva, čitava armija malih ljudi provincijskog mentaliteta, skučenih vidika, uljuljkanih malograđanskim iluzijama lagodnog života, odjedanput se našla u strahu da može da izgubi sve te svoje »privilegije«. Ideal bogatog zapada odjedanput više nije bio tako privlačan jer, prenet na domaće tle, podrazumevao je uvođenje sasvim novog sistema vrednosti i odnosa, a to je, budući velika nepoznanica, nosilo sobom visoki stepen rizika.

Nakon dugogodišnje pokore u fazi liminalnosti, napokon je došao i kritični trenutak donošenja presudne odluke: da li će se ritual, pre reagracije u normalno stanje, završiti tako što će se restaurirati ranije vrednosti, ili će se, suprotno tome, prihvatiti nove. Sukob različitih vrednosnih sistema, želje za promenom i potrebe za stabilnošću, težnja ka drugačijoj realnosti ali i strah od neizvesnosti, duboke su kontradiktornosti koje svaki pojedinac mora da razreši sam sa sobom. Ali, to je isto tako i vreme kada se na njegovo odlučivanje može uticati, kada se njegovim dilemama može manipulirati. Hoće li izabrati (ili biti naveden) iracionalni (tradicionalizam, nacionalizam) ili racionalni put, slobodno odlučivanje ili povodenje za ideologijom, ostaje tek da se vidi.

BILJEŠKE:

- 1 Kao što se rečju *kriza* i u svakodnevnom govoru i u naučnom diskursu označava veliki broj različitih poremećaja, vanrednih, nestabilnih stanja u pojedinim izolovanim segmentima stvarnosti (kriza vlade, vojna kriza, kriza na tržištu kafe, naftna kriza, kriza morala, kriza umetničkog izražavanja, ili, pak kritično stanje pacijentova zdravlja), tako postoje i različite definicije i modeli pojma: *medicinski* (odlučujući moment, poboljšanje ili pogoršanje stanja, ozdravljenje ili smrt); *teološki* (judicium, judicium maximum – sud Božji); *psihofiziološki* (prelazi iz jednog životnog doba u drugo); *epistemološki* (naučne revolucije); *ekonomski* (iterativni poremećaja tržišta, fluktacije, konjunktura). Iz zajedničkih elemenata svih pojedinačnih definicija *krize* mogu se izdvojiti strukturalna obeležja krize kao *opšeg* pojma. On obuhvata sve one prekretno, opasne i neizvesne situacije u kojima nije moguće prikrivati pravo stanje stvari zaoštrenih alternativa, protivurečnosti i konflikata koje ne dopuštaju nikakvu reviziju i u kojima je neophodno donošenje primerne, pravovremene i neopozive odluke da bi se sprečila nesreća ili pronašlo novo rešenje (uspeh/neuspeh, život/smrt, spasenje/prokletstvo). U tome se određuje pojava približava originalnom zancenju grčke reči *krino*, odvojiti, izabrati, odlučiti suditi (upor. *Riker, 1987:34-45; Kozelek, 1987:55-57*).
- 2 Istovremeno sa sve očiglednijim nagoveštajima ekonomske krize i destabilizacije celokupnog postojećeg sistema, pomaljao se najveći nacionalni i politički problem jugoslovenskog društva, problem Kosova. Demonstracije albanskog stanovništva marta 1981. godine jasno su pokazale ne samo da se taj problema ne može više skrivati ni pred svetskom ni pred domaćom javnošću, već da je i jedan od osnovnih postulata zajedništva izražen sintagmom »bratstvo i jedinstvo« takođe duboko uzdrman. Međutim, u to vreme, u predstavi većine običnih ljudi, Kosovo je, u odsustvu pravih informacija, još uvek bilo daleko, i verovalo se da je u pitanju lokalni problem koji će država legalnim sredstvima uspeti lako i brzo da reši kao i mnogo puta ranije (npr. demonstracije 1968. godine). Stoga su ekonomske nedaće, koje su postale svekodnevna realnost, okupirale najveću pažnju Beogradana i drugih stanovnika Srbije i kriza je nosila dominantno ekonomski predznak. Tek su poslednjih godina, političkim prestrukturiranjem vrednosti, i stvaranjem snažnih emotivnih naboja, ekonomska i nacionalno-politička kriza postavljeni *inverso ordine*.
- 3 Fraze navedene pod navodnicima postale su toliko tipičan »ekonomski vokabular« političara, društveno-političkih radnika, privrednika, novinara..., a preko sredstava javnog informisanja i nerazdvojni deo leksičkog fonda običnog čoveka, tako da nema potrebe navoditi konkretne, bezbrojne izvore.

- ⁴ Pored sugerisanja »kolektivne krivice«, optuživačka eksplikativna šema, koja se takođe koristi u govoru kriznog doba, teži i da uzrok nevolje i greha sa cele zajednice prenese na nekog konkretnog krivca. Projektovanje krivice na drugoga jedan je od čestih psiholoških odbrambenih mehanizama i način da se »neobjašnjivo (podvede) pod nekakav manje-više razumljiv tok« (Žanić, 1987:33,34-37). Premeštanje, pak, uzroka zajedničke nevolje (označavanje neprijatelja, grešnika) na silu izvan društva, ima tu funkciju da obezbedi veći stepen saglasnosti, saradnje i angažmana unutar društva i istovremeno preusmeri pažnju u drugom pravcu. I u našem slučaju bilo je pokušaja da se »krivica« prenese na međunarodne organizacije (većina običnih ljudi je tada prvi put saznala za postojanje, na primer, Međunarodnog monetarnog fonda), ili da se loša ekonomska situacija objasni isključivo kao posledica svetske krize. Nesumnjivo je da u savremenom svetu međusobno tesno ispreplitanih i zavisnih delova, sa stalnim napetostima između ravijenih zemalja i onih u razvoju, svaki ozbiljniji poremećaj (dužnička, naftna kriza) može imati planetarne efekte, ali se, svakako, svi aspekti krize ne mogu objasniti samo »spoljašnjim« uzrocima.
- ⁵ Cena, a posebno teškoće nabavljanja, vratili su »ugled« kafi i čokoladi kao prikladnim i vrednim poklonima prilikom kućnih poseta, izražavanja zahvalnosti za neku već pruženu uslugu, ili, unapred, za onu koja će tek uslediti (u ovom poslednjem slučaju postoji, doduše, adekvatniji termin od reči »poklon«, »dar«, »znak pažnje«) koji su inače u ranijoj hedonističkoj fazi razvoja potrošačkog društva bili izgubili taj svoj značaj kao suviše obični i svima dosupni.

LITERATURA

Giddens, A.: *Central Problems of Social Theory; Action, Structure and Contradiction in Social Analysis* Mac-Millan, London, 1979.

Godelier, M.: *L'analyse des processus de transition, Information sur les sciences sociales*, vol.26, no. 2, 1987, str. 265-283.

Kozelek, R.: *Neka pitanja za istoriju pojma »krize«*, u: prir. Kšištof Mihalski, *O krizi* Biblioteka »Anthropos«, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1987, str. 54-65.

Petranović, B.: *Savremeni Beograd*, u: ur. Vasa Čubrilović, *Istorija Beograda 3 - XX vek* Odeljenje istorijskih nauka SANU, Beograd 1974, str. 623-648.

Riker, P.: *Da li je kriza specifično moderna pojava?*, u: prir. Kšištof Mihalski, *O krizi* Biblioteka »Anthropos«, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1987, str. 33-53.

Simić, A.: *Urbanization and Modernization in Yugoslavia: Adaptive and Maladaptive Aspects of Traditional Culture*, u: ur. Michael Kenny, David I. Kertzer, *Urban Life in Mediterranean Europe: Anthropological Perspectives* University of Illinois Press, 1983, str. 203-224.

Turner, V.: *Dramas, Fields, and Metaphores - Symbolic Action in Human Society*, Cornell University Press, 1974.

Žanić, I.: *Mitologija inflacije - Govor kriznog doba* Globus, Zagreb, 1986.

CRISIS AND EVERYDAY LIFE – THE CASE OF BELGRADE

Summary

From the beginning of the 1980s the crisis in Yugoslav society (or societies), indication of which had already been diagnosed and warned against a couple of decades earlier by the official circles, began to acquire, constatly becoming more and more evident, intensive, and pervasive, penetrating gradually into all spheres of life – social, economic, administrative, political, ideological, national – dramatic proportinos of a »total social phenomenon«. In time it became evident that the society was not facing any isolated, transient or iterative crisis, a functional disorder, that could be successfully resolved thus enabling the existing system to survive and continue to reproduce itself, but, on the contrary, the one that affected the very underlying postulates and values of the society, causing disintegration of the pre-existing structures and subsequent emergence of the new organizing principles and different trends of development.

Such processes of transition, charged with contradictions and conflicts, which may also be regarded as an ambiguous liminal phase in a social drama, as an in-between period in which important decisions have to be made and acts of remedy initiated, inevitably affect the everyday life of each and every individual involved, forcing him/her to adjust to the new circumstances.

The total crisis of the system expressed itself first of all in the economic sphere: considerable increase in costs and drastic decrease of standard of living, restrictions of consumption, especially of energy (electricity, gasoline) and some provisions (oil, sugar, coffee, detergent...), stagnation. The official level of the society tried to resolve the situation by ideological means and mobilize people to unanimously and obediently accept the decision of the leading strata and fight the »evil forces« that were threatening the »socialist way to the fulfilling future«. The people, however, restored to their own ways of solving the problems and manipulating the system relying more and more on alternative, traditional social (family, kin, affines, friends, compatriots) and economic substructures (black market, privileged positions and access to resources etc.) These alternative ways, described in this paper, have on the one hand prolonged the illusion, at least among some layers, that there could always be found adequate means to cope vith any kind of situation, while on the other, they clearly demonstrated how great the discrepancy between the proclaimed and the realized had become. As the crisis became more and more pervasive, towards the end of the decade, the crucial point of final decision making in the liminal transitional period was reached: are the old values to be restored, or are the new ones to be accepted? The choice will soon be known.